

ERICH W. STREISSLER

Globalizáció, tőkepiacok és az állam szerepe

Napjaink közgazdasági irodalmának a *globalizáció* egyik leggyakrabban tárgyalt fogalma. A Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásában a szerző bemutatta, hogy a globalizáció jóval régebbi jelenség, mint gondolnánk. I. Ferenc József osztrák császárnak például már a 19. század közepén ugyanúgy el kellett fogadnia a külföldi tőketulajdonosok utasításait, mint napjaink hitelfelvevőinek. A globalizáció földrészünkön elsősorban „európaizáció” formájában jelentkezik. Éppen ezért kulcsfontosságú a kontinens csaknem valamennyi – elsősorban persze a csatlakozás előtt álló – országának az *Európai Unióhoz való helyes viszony kialakítása*, az EU jogszabályainak, működési mechanizmusainak a lehető legalaposabb ismerete. A globalizáció körülményei közepette alaposan átalakult az *állam szerepe* is. A korábbi adószedő és szabályozó-korlátozó állam napjainkban sajátos feladatot vállalhat át gazdasági szereplőként a piac többi résztvevőjétől: nagyobb kockázatviselő képessége révén előnyösebb feltételekkel vehet föl külföldi hiteleket.

A probléma

„Economists economize on love” (a közgazdászok a szeretetet gyarapítják) – állapította meg Dennis Robertson.¹ Vagy ahogy Adam Smith oly emlékezetesen megfogalmazta: „Nem a hentes, a sörfőző vagy a pék jóindulatától várhatjuk vacsoránkat, hanem attól, hogy saját önérdeküket követik” (*Smith* [1776]). A szabad piacgazdaság csökkenti az érzelmi alapú kapcsolatok iránti igényt. És, ne feledjük, a 18. századi brit társadalomtudósok a „természetes szabadság nyilvánvaló és egyszerű rendszerének” (*Smith* [1776] IV. ix. 51.) felszabadító vonását látták, gazdasági köntösében. Mert amikor a közgazdászok a szeretetet gyarapítják, akkor egyúttal csökkentik a gyűlölet és a fanatizmus terét. Másrészt viszont meg kell jegyeznünk, hogy az érzelmi alapú társadalmi kapcsolatok iránti igénnyel, a szeretet iránti igénnyel a „közgazdászok” (a robertsoni értelemben) csökkentik a szeretet alkalmazásának terét is. A szabad vállalkozásra épülő gazdaság erénye, de ugyanúgy bűne is, hogy a névtelenségre épít, és erősíti a névtelenséget. Megteremti a tipikus „société anonyme”-ot.

„A közgazdászok a szeretetet gyarapítják” – ez lehetne a globalizációról szóló cikkem mottója. Nagyon igaz ugyanis az, hogy a globalizáció a szeretet gyarapítja. Ez az előnye és a hátránya is.

¹ Robertson ezt kevésbé tömören fogalmazta meg: „Mivel gazdálkodnak a közgazdászok? A szeretettel, a szeretettel – mondta a hercegnő.... Ha mi, közgazdászok jól végezzük a dolgunkat, akkor, azt hiszem, nagymértékben hozzá tudunk járulni e szűkös erőforrással, a szeretettel való takarékoskodáshoz.” (*Robertson*[1956] 154. o.).

Másrésről viszont Dennis Robertson ugyanígy azt is mondhatta volna: „A közgazdászok a kormányt gyarapítják.” Hozzátehetnénk: a globalizáció – különösen a tőkepiacokon végbemenő – a kormányokat gyarapítja. A szabad vállalkozáson alapuló gazdaság hajlamos az önszabályozásra; ezért csökkenti a kormányzati beavatkozás iránti igényt, ami egy másfajta közvetlen társadalmi beavatkozás. A versenypiacok az elméleti közgazdaságtan idealizált modelljében paretoi értelemben hatékonyak, azaz eredményeik nem javíthatók kormányzati intézkedésekkel. A szabad és globalizált tőkepiacok pedig figyelemreméltóan megközelítik az ideális versenypiacot. Valójában az ő esetükre fogalmazta meg Walras az általános egyensúlyi elméletet.²

Az angol elméleti merkantilizmus megalapítójának, Thomas Munnak a megdöbbentő végkövetkeztetése már a 17. században az volt, hogy a globalizálódott tőkepiacok nemcsak szükségtelenné teszik az állandó kormányzati beavatkozást, hanem hatástalanná, sőt lehetetlenné is. A kormányok arra irányuló kísérlete, hogy rögzítsék valutájuk árfolyamát, vagy meghatározzák a kamatlábat, „nemcsak eredménytelenek, hanem károsak is” – ismételteti többször is (*Mun* [1664] 33., 36., 42., 87. o.). Annak, a ma már közhelyszerű igazságnak a kimondása, hogy a globális tőkepiacok aláássák a kormány kényszerítő hatalmát, új és fontos felismerés volt Mun idejében. A kényszerítő erő visszaszorulásával párhuzamosan azonban növekszik a kormányok gazdasági hatalma. A kényszer helyett a magánjogi szerződések keretében a kormányok eredményesen aknáztathatják ki a globalizálódott tőkepiacokat az állampolgáraik hasznára. A kormányok sokféle tevékenységet folytató gazdasági szereplőkként profitálhatnak a globalizációból: hatalmuk elvesztéséért bőségesen kárpótolhatja őket a pénzpiacok egyszerű szereplőiként megszerezhető nyereség.

Thomas Mun 375 évvel ezelőtt fogalmazta meg a tőkepiacok globalizálódásának hatásait elemző elméletét, azaz a globalizáció egyáltalán nem új jelenség – ellentétben azzal, ahogy ma sokan gondolják. A globalizáció igen hosszú történelmi múltra tekinthet vissza. Ezt a folytonosságot csak megszakította 1914 óta a 20. század. Napjainkban inkább csak visszatérünk az aranystandard idejére jellemző helyzethez. Sőt, bátran állíthatjuk, hogy száz évvel ezelőtt a tőkepiacok globalizációjának mibenlétét és hatásait sokkal jobban megértették, mint ma.

A 18. században a tőkepiacok globalizációja már meglehetősen magas szintet ért el. Az első jelentős nemzetközi államkötvények, amelyeket devizában bocsátottak ki egy többé-kevésbé békés időszakban, 1735-ben és 1737-ben jelentek meg Londonban. A font sterlingben kibocsátott kötvényekkel sokkal nagyobb összeghez jutott kibocsátójuk, VI. Károly német–római császár (azaz III. Károly magyar király), mint amennyit korábbi kibocsátások során nemzeti valutában a hazai tőkepiacon össze tudott gyűjteni. T. S. Ashton megjegyzi, hogy a font árfolyama *felértékelődött* a 18. században, amikor Anglia háborúba készült lépni (*Ashton* [1955] 193. o.). Éppen ez az, amit a mai pénzügyi aktívák elmélete alapján várnánk, amely az országnak a globális tőkepiacokhoz való viszonyát veszi alapul. A háború kitörése kedvezően hatott a valuta árfolyamára, mert növelte a likviditás iránti igényt, és ezzel a kamatlábak emelkedését vetítette előre. Az, hogy a folyó fizetési mérleg deficit volt, hogy az áruáramlások kedvezőtlenül alakultak, lényegtelen volt. Ahogyan Böhm-Bawerk mondaná: „A fizetési mérleg [mármint a tőkémérleg] parancsol, a kereskedelmi mérleg engedelmeskedik, nem pedig fordítva”.³ Az ő idejére a tőkepiacok globális integrációjának, majd az arany-

² Az első lényeges fejezetében, az 5. leckében, „A piac és a verseny. Két jószág kölcsönös kicserélésének problémája”, Walras a következőkből indul ki: „Azt feltételezzük, hogy a piac tökéletesen kompetitív. Menjünk el valamelyik nagy befektetési piac, például Párizs vagy London tőzsdéjére...” (*Walras* [1954] 84. o.).

³ „Die Zahlungsbilanz befiehl, die Handelsbilanz gehorcht, nicht umgekehrt.” (*Böhm von Bawerk* [1914] 508. o.)

standard bevezetésének a tipikus hatása érvényesült: és ez a jellemző hatás a *kamatlábak csökkenése* volt. Nekrológiájában Carl Menger ennek az összefüggésnek a felismerését minősítette Böhm-Bawerk legnagyobb elméleti teljesítményének (Menger [1915]). Az osztrák–magyar kormányadósság osztrák részére fizetett 4,2 százalékos kamatláb 4 százalékra való csökkentése kétségkívül nagy eredmény volt egy erősen eladósodott ország számára; és ez annak volt köszönhető, hogy jó egy évtizeddel korábban csatlakoztak az aranystandard rendszeréhez. Ebben az időben Ausztria jobban integrálódott a globális tőkepiacba, mint az ígéretes jövőjű Magyarország, és így inkább élvezhette a kamatlábak csökkenését. Mint ahogy napjainkban Olaszországnak az eurózónához való csatlakozása nagymértékben csökkentette a kamatlábakat, és egy csapásra megoldotta a költségvetési hiányának problémáját; mert egy eladósodott országnak semmire sincsen nagyobb szüksége, mint a kamatlábak mérséklésére. És valójában éppen ez az a két előny, amiért az országok üdvözlik a pénzpiacok globalizálódását: ezáltal egyrészt könnyebben, másrészt olcsóbban juthatnak kölcsönökhöz.

Persze a hitelekhez való egyszerűbb hozzájutás veszélyes csábítás is lehet; és még az alacsony szintű kamatláb is nagy teher lehet, ha sok hitel vesznek fel. Talán egyetlen ország sem tapasztalta meg ennek az igazságát annyira, mint Magyarország, amely hatalmas adóssághegyet halmozott föl 1990 előtt. S e hiteleket fogyasztási célokra pazarolta el az akkori rezsim, ahelyett, hogy bölcsen befektette volna. A közigazdászok a szerelmet gyarapítják, a nemzetközi kölcsönöket pedig nem szerelemből adják, hanem piaci kamatot kell fizetni értük!

A tőkepiacok integrációja nem új jelenség, és Ausztria gazdaságtörténete szolgál talán a legmegdöbbentőbb példával arra, hogy egy autokrata uralkodót éppen nemzetközi tőkepiaci szempontok miatt kényszerítettek rá a kormányzati hatalom mélyreható alkotmányos megváltoztatására.

I. Ferenc József irtózott hatalmának bármiféle ellenőrzésétől. Uralkodásának kezdeti éveiben az állami költségvetés az ő költségvetése volt, és államtitkot képezett. 1859-ben azonban a solferinói ütközettel egy olyan háborút veszített el, amelynek következtében súlyosan eladósodott. Mivel a költségvetés számai titkosak voltak, senki sem tudhatta, milyen is volt valójában a kormány pénzügyi helyzete. (Vegyük észre, mennyire hasonlít ez a mai oroszországi helyzetre!) Éppen ezért a londoni tőkepiacon rendkívül magas kamatot kellett fizetnie; éppoly magasat, mint a többi kiismerhetetlen autokratikus uralkodónak, sőt még magasabbat, mint például Marokkónak, és mégsem volt képes hitelhez jutni (Liese [1993]) Éppen a londoni bankárok javasolták Ferenc Józsefnek, hogy hozzon létre egyfajta parlamentet, amely természetesen csak konzultatív jogkörrel rendelkezne, de amely alaposan megvitathatná a kormány költségvetését. A császár ezért hozta létre az 1860-as évek elején a birodalmi tanácsot, amely tehát még jóval az 1866. évi katasztrófa és annak alkotmányos következményei előtt született. Vagyis Ferenc Józsefet a kamatlábak kényszerítették uralkodási stílusának megváltoztatására: nincs ennél beszédesebb példa a nemzetközi pénzügyek kiemelkedő hatalmára. Amit a császár tett, az nagyon hasonló ahhoz, amit minden nagy részvénytársaságnak napjainkban tennie kell: nyilvánosságra kell hoznia a mérlegét és eredményét, még hozzá nem a saját országában előírt módon, hanem a nemzetközi standardoknak megfelelően, hogy abból megfelelően tájékozódhassék a nemzetközi pénzvilág a cég értékéről és kilátásairól.

A nemzetközi pénzpiacok ereje és hatalma tehát a kormányokéhoz mérhető, és az olyan uralkodóknak is, mint Ferenc József volt, meg kell hajolniuk előttük. De nézzünk egy másik párhuzamot is a kormányok és a globalizáció viszonyáról! Az 1850-es, 1860-as években Ferenc József ki akarta terjeszteni a központi kormány hatalmát az ettől berzenkedő birodalmára. Mint az olvasó nagyon jól tudja, ez Magyarország számára azt

jelentette, hogy külföldi, németül beszélő köztisztviselők basáskodtak rajtuk, sőt a hivatalokban németül kellett beszélni. Nagyon jól megértem azt, hogy a magyarok túlnyomó többségének ez nem tetszett, és hogy Magyarország gyakorta állt a forradalom küszöbén. De a globalizáció valami ehhez nagyon hasonlót jelent, csak most nem a kormányzat, hanem a gazdasági élet szintjén: németül vagy angolul beszélő főnökök irányítását kell elviselni, és a mindennapi életben németül vagy még inkább angolul kell beszélni. Amit a múlt században egy érzéketlen kormány diktátuma nyomán kellett megtenni, ma gazdasági okokból válik szükségessé; és sokan, különösen a régi vágású magyarok, ezt nehezményezik. Csakhogy két különbség van, az egyik egy kellemetlen tény: semmiféle forradalom nem lehet hatékony e befolyással szemben. A másik nagyon előnyös: nemzetközi szinten az üzleti életben a külföldi vezetők léte kétirányú: egyfelől külföldi menedzserek dirigálnak magyaroknak, de másfelől magyarok is irányítanak majd (sőt már ma is) külföldieket más országokban. Ezek a magyar főnökök azonban nagyrészt külföldön fognak élni – és ez olyan fontos pont, hogy ide még visszatérünk.

Eddig még nem definiáltam a globalizáció fogalmát – hadd pótoljam ezt most. A globalizáció a piacok nemzetközi integrációjának új elnevezése. Az embernek az az érzése, hogy ez az integráció most sok fontos szempontból inkább világméretű, mint eddig. Ez a benyomás azonban nagyrészt helytelen. Egy osztrák akadémikustársam, Gunther Tichy egy magával ragadó tanulmányában (*Tichy [1998]*) bemutatta, hogy a globalizáció még ma sem igazán világméretű, inkább csak szomszédos országok közötti gazdasági integráció; és még a második világháborút követő időszakban sem most a leggyorsabb a gazdasági integráció előrehaladása, hanem az 1950-es, 1960-as években volt az. Ha ma globalizációt kiáltunk, akkor az olyan, mintha be akarnánk csukni az istálló kapuját, miután a lovak már kirohantak. Nem szabad elfeledkeznünk Tichy megjegyzéséről. De ami a globális *pénzpiacokat* illeti, rájuk nem vonatkoznak megállapításai (mint azt ő maga is hangsúlyozza). A pénzpiacok, mint említettem, nagyon régiek, de méretük és hatásuk a közelmúltban igencsak megnőtt. Éppen ezért foglalkozom a nemzetközi tőkepiacok globalizációjával.

Tichy említett tanulmányában olvashatjuk, hogy az áruk világkereskedelme mind az 1950-es, mind az 1960-as évtizedben évi 8 százalékkal növekedett. Az 1980-es évtizedre már 4 százalékosra mérséklődött a bővülés üteme, és az 1990-es években is csak 6 százalékot ért el, ami igencsak elmarad az 1950 és 1970 közötti szinttől. Másképpen: az árukereskedelemben az 1950–1970-es időszakban haladt előre leggyorsabban a globalizáció, jöllehet a kiindulási szint meglehetősen alacsony volt. Továbbá, a közhiedelemmel ellentétben, a kereskedelem főként a három nagy blokk: Európa (az Európai Unió), Észak-Amerika és Japán, azaz a fejlett országok között bonyolódik le, nem pedig a fejlettek és a fejletlenek között. De még e három régió külkereskedelmének aránya is megdöbbentően alacsony: mindegyikük esetében kb. a GDP 10 százaléka mind az export, mind az import aránya, ezért nemcsak a délkelet-ázsiai, hanem az orosz válság is csupán helyi jelentőségű. Ezek a válságok azért nem lépik át a régióik küszöbét, mert – a globalizáció jelszava ellenére – a külkereskedelem elsősorban a szomszédos országok közötti kereskedelmet jelenti. (Mivel Magyarország viszonylag közeli szomszédja Oroszországnak, az ottani válság következményei meglehetősen súlyosan érintették Magyarországot. Kevés ország külkereskedelmében akkora az orosz részesezés, mint éppen a magyaréban. De még itt sem éri el az orosz export a GDP 7 százalékát, vagyis ez az arány sem nagyon jelentős. A globalizáció éppen a kereskedelem sok beszerzési és felvevőpiac közötti szétterítését jelenti.)

Nagyon fontos fejlemény, hogy az európai országok kontinensen kívüli nemzetekkel folytatott kereskedelmének aránya nem növekedett, hanem *csökkent*. Az EU létrehozása és fejlődése ahhoz vezetett, hogy az EU–Európa mindinkább csak Európával keres-

kedik. Az 1960-as évtized „amerikai kihívása” (Le défi américain) a múlté. Európa gazdasági értelemben újjáéledt, és a kereskedelem Európán belüli kereskedelem lett. Vagyis megdőbbszerű módon Európa számára a világ inkább csak Európára korlátozódik, és a globalizáció csupán „európaizálódást” jelent. Az a tény, hogy néhány idevetődött japán vállalat termelőtevékenységet folytat Magyarországon, és hogy a legnagyobb vállalatok legtöbbször amerikai eredetű (sőt az is, hogy mára az Egyesült Államok vált a világ egyetlen csendőrévé) – csupán megtévesztő délibáb. Az egyetemen meg szoktam kérdezni a hallgatóimat, hogy mi az a „multinacionális”. És a válaszom: az a burgenlandi asztalos, aki főleg Magyarországon folytat termelést, de az EU-ba szállítja termékeit, vagy az az alsó-ausztriai teniszütő-készítő, aki Csehországban termel. De hogyan válnak ezek az EU-n kívül készült árucikkek EU-beli termékké, és hogyan lehet vámentesen forgalmazni őket? Nagyon egyszerűen: ezeknek a kisiparosoknak csak 100 százalékot kell hozzáadniuk a magyarországi vagy a cseh termelési költségekhez, és ezáltal elegendő hozzáadott érték keletkezett az EU-ban, hogy EU-termékké váljanak! Ennek pedig természetesen az a tanulsága, hogy mivel valójában a globalizáció „európaizációt” jelent, Magyarország és Csehország számára is nagyon fontos, hogy az EU tagjaivá váljanak. Ebben az esetben ugyanis termékeik jóval nagyobb részét értékesíthetik majd saját maguk, és nem lesz szükségük egy osztrák vagy egy német közvetítőre, aki a nyereség nagy részét bezsebeli.

Gunther Tichy kimutatja, hogy ugyanez a helyzet a nemzetközi működőtőke-befektetéssel is: ez is jórészt az EU-ból származik, és nem hagyja el az EU határait. De hasonlóan mondhatunk a kutatásról és fejlesztésről is: e tevékenységek is megdőbbszerűen kis mértékben globalizáltak, és főleg nemzeti keretek között maradnak. „A globalizált K+F arról szól, hogy néhány igen nagy vállalat folytat kutatást néhány vezető ipari országban” (Casson [1991], idézi Tichy [1998] 54. o.). Miközben a műszaki innovációk nemzetközi terjedése igen gyors és viszonylag akadálymentes, addig az adminisztratív és szervezési innovációk terjedéséhez 2-5-ször annyi idő kell, mint a műszakiakéhoz (Tece [1980], idézi Tichy [1998] 59. o.). És ez igen fontos különbség: a technikai újdonságoknál sokkal nehezebb és szemmel láthatóan sokkal fájdalmasabb a társadalmi interakciók új formáinak az elsajátítása.

Ezért úgy gondolom, hogy Tichy bizonyos értelemben alábecsüli a globalizáció hatását. Berend T. Iván, az MTA korábbi elnöke, egy az Egyesült Államokban tartott konferencián azt a találó megjegyzést tette, hogy az egykori szocialista országoknak a termelékenység növekedésében az ipari országoktól való lemaradása nem annyira a termelési eszközök társadalmisításának volt a következménye, hanem inkább arra volt visszavezethető, hogy történelmi értelemben valamennyi korábbi szocialista ország végletes autarkiaira törekedett. A dél-amerikai szubkontinenshez hasonlította őket; az itteni országok 1960-as, 1970-es években megkísérelt autarkiaja is ugyanilyen lemaradást idézett elő. Berend ezen megjegyzése mély igazságot tartalmaz. Magyarország számára a nemzetközi verseny elsősorban azt jelenti, hogy a magyaroknak meg kell változtatniuk egész gondolkodási rendszerüket és termelési eljárásaikat. A globalizáció azt jelenti, hogy ha el akarják kerülni, hogy a külföldiek nagyon lehagyják őket, a magyaroknak hasonlóvá kell válniuk külföldi versenytársaikhoz. Tanulniuk kell külföldi vásárlóiktól, és utánozniuk kell a külföldi termelőket, mert ezáltal növekedhet gyorsan a termelékenység Magyarországon. Ez utóbbi pedig csodálatos hatással lesz a reáljövedelmekre, a fogyasztókra és a foglalkoztatásra (elsősorban a fiatalok és a hatékonyan dolgozók foglalkoztatására). A lemaradók és az idősek számára azonban kemény következményekkel jár. A nemzetközi verseny valójában azt jelenti, hogy ha a termelést nagymértékben nemzeti jellegűnek akarjuk megőrizni, gondolkodásunkban és magatartásunkban nagymértékben nemzetköziesednünk kell. A globalizáció mindenekelőtt defenzív, nem pedig offenzív jellegű.

Brüsszel – egy újfajta kormány

A globalizálódás Európában európaizálódást jelent. Éppen ezért célszerű szemügyre vennünk azt a meglehetősen új jelenséget, amelyet Európai Bizottságnak vagy, röviden, Brüsszelnek neveznek.

Brüsszel valójában nagyon erős központi kormány. Gazdasági okokból – és az Európai Unió még mindig elsősorban gazdasági unió – az EU ténylegesen inkább szövetségi állam egy erős központtal, semmint államok szövetsége, és az a gyakran emlegetett megfogalmazás, miszerint Európa még ma is csupán a „szuverén hazák” laza szövetsége, és annak is kell maradnia, csak elleplezi a valóságot, legalábbis a gazdasági valóságot. A brüsszeli központi kormány azonban meglehetősen sajátos kormány, ami kívül áll a szokásos fogalmaink körén. Az európai globalizálódás szokatlan volta és elméleti kezelésének nehézsége nagymértékben abból származik, hogy az európai globalizálódást e sajátos központi kormány kényszeríti ki.

„Szokatlannak” nem azért minősítem Brüsszelt, mintha teljesen antidemokratikus kormány volna. Tulajdonképpen tiszta végrehajtó hatalmi szerv, amelyet igazságszolgáltatás egészít ki, de nem ellenőrzi parlament vagy népszavazás. A kontinentális európai országok számára – ellentétben a britekkel és a skandinávokkal – könnyű elfogadni egy ilyen erős végrehajtó hatalmat, amelynek nincs vagy igen gyöngye a demokratikus ellenőrzése, és akik sokáig éltek kommunista uralom alatt, azoknak még inkább ismerős ez a felállás. Elég, ha úgy gondolnak Brüsszelre, mint egy európai politikai bizottságra, amelyet a saját nómenklatúrája támogat. Hogy ez a politbüro nemzetközi, az nem sokat számít. Kinevezésük után az Európai Bizottság tagjai úgyis hamarosan magukévá teszik a sajátos brüsszeli gondolkodásmódot.

Ami szokatlan Brüsszel esetében, az az, hogy a Bizottság csupán a szerződéses, vagyis jogi határozat alapján minősíthető kormánynak, és nem rendelkezik költségvetési hatalommal. A 20. században mindenki – Schumpeter szavaival – az adószedő államhoz szokott hozzá (*Schumpeter* [1918]), a nagyfokú újraelosztást végző államhoz, más szavakkal transzfereket végrehajtó államhoz, sőt szocialista államhoz abban az értelemben, hogy az árukat és szolgáltatásokat állít elő. Mindez hiányzik Brüsszelből. A Bizottság hatalma óriási, de alig vannak pénzeszközei. Ami kevés pénze van, annak is a fele olyan túlhaladott tevékenységek fenntartására megy el, mint a mezőgazdaság, és ezen kívül alig jut valamire. Ráadásul a brüsszeli juttatásokhoz vagy a nemzeti kormányoknak is hozzá kell tenniük a maguk eszközeit, vagy más nemzeti akciótól függenek, vagyis még ezt a kis pénzt sem szedik be mindig. Brüsszel a tagállamok nemzeti termékének csupán egy és egynegyed százalékát, nem pedig negyven százalékát gyűjti össze, mint a nemzeti kormányok.

Messzire kell visszanyúlunk a történelemben, ha ilyesfajta tisztán szabályozó és szabályalkotó kormányra akarunk példát találni, amelynek nem volt ezzel arányos gazdasági hatalma. Az egyik ilyen példa a klasszikus 19. századi liberalizmus ideális állama, amely – talán Nagy-Britannia kivételével – sehol sem valósult meg: egy olyan kormány, amely megalkotja a jogi kereteket, betartatja a jogszabályokat, de tartózkodik mindenfajta gazdasági tevékenységtől. Brüsszel nagyon közel áll ehhez az ideálhoz, de nagyon illiberális liberális kormány, amely állandóan beleavatkozik a folyamatokba, és szabályozza őket. Egy másik példa a régi Német Birodalom 1648 és 1806 között, ami iránt most éppen ezért nagy érdeklődés nyilvánul meg. E birodalomban ugyanis a különféle városok, lovagok, grófok és hercegek, választófejedelemségek nem fizettek semmit a megválasztott császárnak. De a birodalmi törvényeket megdöbentően nagy mértékben alkalmazták irányításukra, még hozzá egy jogszabályokba foglalt békefenntartó mechanizmus keretében. Az Európai Bizottsággal való hasonlóság több okból is szem-

beötlő: a Bizottságnak ugyanis nincs végrehajtó hatalma utasításainak a végrehajtására. Ezeket az utasításokat, a régi Német Birodalomhoz hasonlóan, alapvetően politikai nyomással kényszerítették ki a szomszédos államok. Mindenki igyekszik elérni, hogy mindenki más betartsa a szabályokat. Olyan ez, mint az iskolában: a tanár befolyását nagymértékben növeli, ha a diákok egymást figyelmeztetik arra, hogy megtegyék azt, amit a tanár mond, akkor is, ha az utóbbi nincs is jelen.

De az Európai Unióban nemcsak a feljebbvaló nyomása érvényesül. Ha valamely állam nem hajtja végre az utasításokat, azt a bíróság elé citálják, legtöbbször saját polgárai vagy más tagállamok jogaikban megsértett állampolgárai. Akkor pedig kártérítésre kötelezik a vétkes tagállamot, amelynek fizetnie kell. Az elmondottakból következően az integráció központi szereplői a jogászok, és a jogásztársadalom nagymértékben felértékelődött: befolyása jóval nagyobb, mint a közgazdászoké, mert az uniós centrumnak nincs igazi gazdasági súlya. Pontosabban fogalmazva: Brüsszel a gazdasági jogászok (illetve a joghoz értő közgazdászok) paradicsoma. A brüsszeli rendeletek nagyon terhesek minden európai nemzet számára, és még farsztóbb a nemzeti jogokba való átültetésük, amely óriási erőfeszítést és hosszú időt igényel. (Ez azt is jelenti, hogy a jogászoknak, mielőtt elkezdhetnék európai diadalmenetüket, először teljesen át kell képezniük magukat!)

A fentiekkel a magyar kormánynak is számolnia kell. Mivel azonban Brüsszel csak jogszabályalkotó, a magyar kormány viszont fiskális eszközökkel is rendelkezik, jövedelmeket oszt újra, és gazdasági aktor is, vannak lehetőségei, hogy megfelelő adókkal, transzferekkel és magánjogi szerződésekkel védje az ország érdekeit. Természetesen a lehetőségek nem korlátlanok: nem szabad megsérteni az európai verseny szabadságát, és nem lehet tetszés szerint adókat kivetni. Például nem lehet megtiltani, hogy külföldiek fölvásárolják az ország nagy részét, és tilos a külföldiek tulajdonában lévő ingatlanokra magasabb adót kivetni. A kincstári hatalom azonban így is nagy, és találékonyan kell élni vele. Mindenekelőtt, és erre még visszatérek a későbbiekben, a kormány sok mindent elérhet, ha az egyszerű állampolgárok köntösébe bújik (például magánjogi társaságokat alapít, amelyek az állam tulajdonában vannak, és az állam érdekében tevékenykednek), és kizárólag magánjogi szerződések alapján cselekszik.

Végezetül még egy megjegyzés az EU-szabályokról a nemrégiben csatlakozott Ausztria tapasztalatai alapján. Ha csak társult státusunk van az EU-ban, és teljes jogú tagként kívánunk csatlakozni, akkor most van itt az ideje annak, hogy alaposan és részletekbe menően tanulmányozzuk az EU jogszabályait. Ha már bekerültünk az EU-ba, és szavazati joggal rendelkezünk, amely jogositványt felhasználhatjuk arra, hogy nyomást gyakoroljunk a többi tagállamra, akkor már kicsit nagyvonalúbbak lehetünk az EU-szabályok betű szerinti alkalmazásában – különösen akkor, ha biztosak lehetünk abban, hogy nincs olyan állampolgár (sem a saját országunkban, sem más tagállamban), aki ezért a nagyvonalúságért beperelne bennünket. Más szavakkal: a kívülállóknak sokkal figyelmesebben kell alkalmazniuk a jogszabályokat, mint maguknak a tagállamoknak. És ez is egy ok arra, hogy igyekezzünk taggá válni, még akkor, ha ennek nagyok a költségei: ha ugyanis bekerülünk, alkuerőnk nagymértékben megnő.

Mi az új napjaink globalizálódásában?

Mint láttuk, napjaink globalizálódásának legtöbb eleme nem újdonság, és hogy e folyamat Európában leginkább „európaizálódásnak” nevezhető. Röviden említettük a kormányok lehetséges új szerepkörét is. Mielőtt részletesebben megvizsgálánánk azt a fontos kérdést, mi is lehet a kormány szerepe a globalizált világban, arra a kérdésre kell

választ keresnünk, hogy mi az új napjaink globlizálódásában. A globalizáció új feltételei határozzák meg ugyanis a kormányzati cselekvés kereteit.

Először is, a kapitalizmus teljesen és véglegesen kimúlt. Ez első hallásra valószínűleg megdöbbenően hangzik. Hát 1990-ben nem a kapitalizmus nyert döntő csatát, és nem róla bizonyosodott be, hogy az egyetlen működőképes gazdasági rendszer? A válasz: nem. Ami diadalmaskodott, az a szabad vállalkozás rendszere, vagy – ahogyan néhányan mondják – a piacgazdaság, a vállalkozás alapvető szervező eleme, amely – miként azt *Schumpeter* [1912] már jó régen megjegyezte – teljesen más, mint a tőkés tulajdon.

Mert hogyan is definiálta Marx a kapitalizmust (ami nem teljesen illett ugyan a késői 19. századra, de abban az időben még felismerhető igazságtartalommal rendelkezett)? Három elemet emelt ki.

1. A tőke tulajdonosai ellenőrzik a gazdasági élet egészét. Ez önmagában véve – bár csak kis részben – még ma is érvényes, de jóval kevésbé igaz, mint a 19. században. De még itt is nagy változás következett be: a „tőkések” már nem néhány meghatározó egyén, hanem bankbetéteseknek, nyilvános részvények és – mindenekfelett – névtelen és mindenütt jelenlévő befektetési és nyugdíjalapok tulajdonosainak diffúz sokasága. Más szavakkal: a tőkesség manapság csak egyike a sok gazdasági szerepnek, amelyet a felnőtt lakosságnak legalább a fele betölt.

2. Marx azt sugallta, hogy a tőkés vállalkozói mivolt egy megkülönböztető osztályismérv: szinte áthághatatlan akadályok emelkedtek az ezen társadalmi osztályba belépni kívánók előtt. Valaki örökség útján válhat tőkéssé, s csak ritkán képességek és a szerencse révén. Ez már határozottan nem érvényes napjainkban. Az, hogy valaki – főleg – bérből élő avagy – főként – önálló lesz-e, a fiatalok óriási tömege számára csupán pályaválasztás kérdése, akik közül sokan gyakorta cserélgetik ezeket a státusokat pályafutásuk során. A fejlettebb országokban nagyon könnyű önállóvá válni, és a tőke rendelkezésre állása a legkevésbé fontos az egyébként is csekély belépési akadályok sorában. Valójában a bankok túlságosan is könnyelműen és csábítóan „hozzáavágják” az emberhez a pénzt.

3. Végezetül, és ez a legfontosabb, teljesen idejétmúlt Marxnak az a föltételezése, hogy a tőketulajdonos nagy és biztonságos értéktöbbletbe juthat hozzá. Napjainkban már nem igaz, hogy a tőkét jelentős arányú és garantált értéktöbblet illeti. Az egyetlen biztonságos befektetés az, ha fejlett országok kormánykötvényeiből vásárolunk. Mint a 18. században Nagy-Britanniában, Velencében, de különösen a Németalföldön a haszon szánalmasan kevés, még a hosszú távú befektetésekre is: adózás után, reálértékben talán a 1,5 százalékot eléri. De a gazdasági életben semmi sem biztonságos, és különösen nem az a nagyvállalatok számára: még az IBM is, amelyik klasszikus hosszú távú monopolista, tíz évvel ezelőtt csaknem csődbe jutott. Egyetlen elhibázott innovációs lépés, egyetlen átgondolatlan nagyberuházás, és még a legnagyobb cég is elbukhat.

Korunk globalizálódásának legfontosabb új sajátossága az, hogy felszámolta azt, amit „monopolkapitalizmusnak” neveztek. Valaha a kormányok remegtek a hatalmas és erős vállalatok előtt. Ezzel egyidejűleg azonban föl is használták az utóbbiakat a saját céljaikra: a nagy nyereséget realizáló nagyvállalatokkal fejlesztették a vidéket, egyre növekvő szociális juttatásokat fizettek velük, és, legfőképpen, sok jól fizetett és nagyon biztonságos munkahelyet tartattak fenn velük. Mára nem maradt semmi többlet, amelyet le lehetne fölözni. Mindenekfölött éppen a „tőkés” nagyvállalatoknak kell a legélesebb versenyben helyt állniuk, nekik kell a legjobban küzdeniük azért, hogy hozzájussanak ahhoz a kis többletbe a kormánykötvények kamataihoz képest, amelyet a befektetők a nagyobb kockázatukért elvárnak. A nagy cégek pedig

ezt a bizonytalanságot hárítják tovább az alkalmazottaikra: a mai globalizáció egyik legújabb jelensége, hogy éppen a legnagyobb vállalatoknál szűnt meg a munkahe-lyek biztonsága, beleértve a vezérigazgató állását is. Sokan éppen ezt tekintik a globalizáció legfontosabb új vonásának. Ráadásul semmi esély sincs arra, hogy a nagyvállalatokat rá lehet venni arra, hogy legyenek kevésbé szűkmarkúak. Azok, akik megpróbálnak élethosszig tartó foglalkoztatást biztosítani, és csak a nemzeti ipart támogatják (mint Japán, a nemzeti monopolkapitalizmus utolsó bástyája is tette bankjaival és iparvállalataival), jóval a nemzetközi átlag alatti profitrátát értek el, és megérették arra, hogy külföldiek vásárolják meg őket, még akkor is, ha egyelőre nem válnak fizetéseképtelenné. A „tőke”, hogy még egyszer, utoljára használjuk Marx látványos kifejezését, még mindig sokak gazdasági sorsát alakítja, de önmaga is a globális verseny állandó fenyegetettségében működik.

Másrésről a vállalkozások nemzetközi tulajdona nem új. Minthogy azonban valami-nyen nagyvállalat a verseny rabszolgája, ez nem túl sokat számít.

Egy másik új sajátosság, amellyel röviden foglalkozni szeretnék, valamelyest korlátozza a kormányok befolyását. Ez a jellemző sem életbevágó fontosságú azonban – éppen ezért intézem el röviden: egészen a legutóbbi időkig a *termőföld tulajdonlásá-nak* lehetőségét az országok saját állampolgáraiknak tartották fenn. Az Egyesült Ál-lamokban sohasem volt ilyen előírás, de különösen az 1980-as évektől hatalmas és értékes földterületeket adnak el külföldieknek. Az EU-ban tilos a földtulajdonlást a saját állampolgárokra korlátozni. Vagyis a földtulajdon is globálissá lett, és némely volt szocialista országnak azon törekvése, hogy a termőföld tulajdonlásából kizárják a külföldieket, haszontalan igyekezet. A földtulajdon globalizálása új, de nem túl jelentős fejlemény.

Sokkal fontosabb a harmadik új jelenség: *az emberi tőke globalizálódása*.

Először is meg kell jegyeznünk: az emberi tőke maradt az egyetlen fontos termelési tényező, amely könnyedén elsajátíthatja a nemzeti jövedelem felét. Minthogy nincsen jelentős és biztonságos tőkejövedelem, és a földtulajdonból származó jövedelem is gyorsan csökken az 1880-as évek óta, csaknem mindenki, aki munkaképes korú, és nem kíván az állam minimális adományából tengődni, gazdasági aktivitás végzésére kényszerül. Gyakorlatilag senki sem tud megélni csupán járadékból (kivéve a nyugdíjasokat). Vagyis a – több vagy kevesebb – emberi tőke aktív felhasználása jelenleg a csaknem általános gazdasági szerep. Ebben az értelemben is vállalkozói gazdaságban élünk, mert az em-beri tőke alkalmazása mindig erős kockázati elemet rejtett magában, és ebben az érte-lemben vállalkozást jelent.

De mindenekelőtt a magasan fejlett és értékes emberi tőke alkalmazása globálissá vált. Ma csak azt tekinthetjük teljesen kvalifikáltnak, aki három-öt nyelven beszél, kiigazodik a nemzetközi (és nemcsak a hazai) számviteli szabályokban, ismeri a nem-zetközi menedzsmenteljárásokat, és saját hazáján kívül még több más országban is ott-honosan mozog. Sok ország alapvető társadalmi és gazdasági gondjait kell ismernünk. És ha nem válunk is teljesen világpolgárrá, Európában minden tekintetben legalább százszázalékos európai állampolgárrá kell lennünk.

Ennek megvilágítására hadd idézzek az osztrák jogászok mai életéből! A közelmúltig a jogászok képzése kötődött leginkább a nemzeti sajátosságokhoz. Az EU-ban ez meg-változott. Mivel a legfontosabb szerződő partnerek nemzetköziek, igyekezniük kell annak a nemzeti jogrendnek alávetni a szerződést, amely az ügyfelük számára a legked-vezőbb. A jogrend kijelölése szabad választás kérdése. Ez azt jelenti, hogy a jogászok-nak nagyszámú nemzeti jogrendet kell ismerniük, és – természetesen – járatosnak kell lenniük az EU jogszabályaiban. Még izgalmasabb az adójogi szakértők munkája, külö-nösen a hozzáadottérték-adó tekintetében. Nagyszámú EK-rendelet szabályozza ezt a

kérdést, és mind a 11 hivatalos EU-nyelven kiadott jogszabályok hitelesek. A különböző fordítások természetesen nem lehetnek pontosan azonosak, ha másért nem, akkor azért, mert a megfelelő szakkifejezések eltérnek egymástól. Így az adójogász azzal érvel az osztrák legfelső közigazgatási törvényszék előtt, hogy az ügyfelének nem kell áfát fizetni – de nem azért, mert a német nyelvű EK-jogszabályban ez így szerepel, hanem azért, mert az angol vagy az olasz, de akár esetleg a finn nyelvű változat ezt nem teszi kötelezővé!

Az ilyen magas szintű nemzetközi szakértelemmel rendelkezők nem szükségszerűen akarnak a születési helyük országában és annak állampolgáraként dolgozni, de talán egyik EU-tagállamban sem. Aktív életük nagy részét külföldön töltik el. Ezt a helyzetet a magyarok különösen jól ismerik. Végére is mi az egyén haszna a globalizációból, ha nem választhatja meg szabadon, hol dolgozzék, és nem élhet ott, ahol akar? De ennek a rendkívül értékes egyéni szabadságjognak van egy csúnya következménye az országok számára. Hogyan tudják megtartani legértékesebb állampolgáraikat? És, még inkább, hogyan tudják rávenni őket, hogy abban az országban fizessenek adót, amelynek oktatási rendszerét igénybe vették, és amely országban majd valószínűleg a nyugdíjas éveiket el fogják tölteni?

Ily módon a globalizált gazdaságban az adók meghatározó eszközévé válnak annak, hogy megtartsák a saját értékes emberi tőkéjüket, illetve külföldről ilyen csábítsanak az országba. Az adók a világméretű verseny eszközei lesznek. De akkor mit is adóztassanak azért, hogy elég pénzt gyűjtsenek a kormányok az ország működtetésére? A tőkét csak alig szabad adóztatni, különben elhagyja az országot. Rendkívül bonyolult és fontos feladat egyébként egy olyan nemzetközi társadalombiztosítási rendszer kialakítása, amely megfelel a mobil emberi tőke sajátosságainak és érdekeinek. Megadóztatható a fogyasztás – de az sem sokkal jobban, mint amennyire a szomszéd országokban. Megadóztatható a föld is, mert az – jöllehet külföldiek tulajdonába is kerülhet – nem hagyhatja el az országot. Adó vethető ki az energiahordozókra (ez ígéretes új lehetőség!), mert nem könnyen helyettesíthetők. És megadóztatható végezetül a munkaerő is, de csak a szegényebb, kevésbé képzett, alacsony színvonalú munkaerő. És ez azt jelenti, hogy a legmagasabb jövedelmi kategóriák adójának alacsonyabbnak kell lennie, mint az átlagosakénak, nehogy elüldözzék az emberi tőkét. Ha a társadalombiztosítási járulékokat is figyelembe vesszük, ilyen, a csúcson degresszív adórendszer működik ma Ausztriában. Azaz, a teljesen progresszív adózást föl kell adni, mert nem egyeztethető össze a globalizálódott humán tőkével.

Végezetül, ami új a mai globalizációban, az a pénzügyi piacok összetettsége. Már hosszabban kifejtettem, hogy a pénzpiacok hatalma és nagymértékben nemzetközi szerveződése *nem* új jelenségek. Nem újdonság a pénzpiaci kommunikáció gyorsasága sem: nincsen érdemi különbség a száz évvel ezelőtti, távíróval és telefonnal lebonylított, illetve a hálózatokba kötött számítógépek mai kommunikációjának sebessége között. Sőt, a távközlés már a 18. században is megdöbbentően gyors volt. Az sem új fejlemény, hogy a bankok nagymértékben nemzetközi tulajdonban vannak, hiszen ez mindig is így volt. Talán annyi újdonság van, hogy a profitjuk már nem túlságosan nagy; a verseny éppúgy lefaragja, mint általában a nagyvállalatok hasznát. Ami újdonság, az annyi, hogy ez a kis extranyereség többé nem a bankok nagy méretének köszönhető monopoljára, hanem az emberi erőforrás igen intenzív, sok találékonyságot feltételező igénybevételével sajátítható el. (Ezt már nem is nevezhetjük „munkaerőnek” a szó klasszikus értelmében.) Új jelenség tehát, hogy a méretből eredő járadék elenyészett, kivéve, ha már nem a dollármilliárdos, hanem a több százmilliárdos kategóriában dolgozunk. Erre később még visszatérek, mert ez azt jelenti, hogy ami korábban a nagybankok járadéka volt, az mára kizárólag a kormányok járadékává vált.

Ami teljesen új jelenség, az a pénzügyi kontraktusok bonyolultsága. A korábbi időkben a határidős és opciós szerződések teljesítését nem lehetett jogi eszközökkel kikényszeríteni, s ezért nem is igen használták őket – és sok, ma gyakori instrumentumot fel sem találtak még. A legutóbbi negyedszázadban a közgazdaság-tudomány sikeresen elemezte a komplex pénzügyi tranzakciókat, újfajta szerződéstípusokat dolgozott ki, és új képleteket állított föl beárazásukra. Nem véletlen, hogy az 1997. évi közgazdasági Nobel-díjat Myron Scholes és Robert Merton kapták az opciók beárazásában elért eredményeikért⁴ (igaz, ezeket az eredményeket nem sikerült tartósan nagy személyes jövedelemmé konvertálniuk). A kormányok a matematikában legjártasabb közgazdászokat kérték föl, hogy tervezzék meg aukcióikat, különösen az olajkutatások, a rádió- és telefonfrekvenciák koncesszióba adását. Nagy megdöbbenésre az Egyesült Államok kétszer annyi bevételhez jutott az egyik ilyen aukcióján, mint amennyire eredetileg számított, és a többlet sokmilliárdos nagyságrendet ért el.

Ezeknek az újfajta pénzügyi instrumentumoknak a kidolgozása igen sok emberi erőforrást igényel. Segítségükkel hasznot lehet húzni a kockázatokból, vagy csökkenthetők (valójában: másokra háríthatók) ezek a kockázatok. Mindkét esetben alapjában – nagyrészt újfajta – *biztosítási* szerződésekről van szó; hiszen azok, akik magukra vállalnak pótlólagos kockázatot, bizonyos értelemben a kockázat eladóit mentesítik a kockázattól. És a kockázatátárhítás sokféle fajtája révén napjaink közgazdászának, jogászának, sőt még vezető köztisztviselőjének is meg kell értenie e bonyolult pénzügyi szerződésfajták alapösszefüggéseit. Meg kell ismerkedniük velük, hogy átlássák, mi folyik is valójában korunk üzleti életében, és így megértsék, mikor és hogyan kell szabályozni a pénzügyi tranzakciókat. Végezetül azért is meg kell tanulniuk, mert egyre több kormány alkalmazza őket, és a kormányok különösen sokat profitálhatnak is belőlük.

Az európai kormányok szerepe a globalizált világban

Végső témánkként tegyük föl azt kérdést: mi az új szerepük, és melyek az új céljai a kormányoknak?

Az első számú és legfontosabb feladat minden kormány számára az, hogy megteremtse az eurózónához való csatlakozás előfeltételeit, és teljesítse az eurótagság szigorú feltételeit. Sokan azt gondolták, különösen Nagy-Britanniában és környékén, hogy az euróhoz való csatlakozás csupán döntés kérdése, azaz itt tulajdonképpen egy újabb opcióról van szó. A nemzetközi pénzpiacok ismerőinek azonban tudniuk kell, és e sorok írója is mindig hangsúlyozta, hogy ez nem opció. Az eurózónán való kívülmaradás rendkívül költséges; ennek árát a nemzeti valuta árfolyamának ingatagságával és a jelentősen magasabb reálkamatlábakkal kell megfizetni. Dániában és Svédországban, azaz abban a két északi EU-tagállamban, amelyek nem lesznek részei az euróövezetnek, már most hihetetlenül nagy nyomás nehezedik a valuta árfolyamára, és ez még inkább így van Norvégia esetében, amely nem tagja az EU-nak sem. Mindhárom országnak emelnie kell a kamatlábakat, hogy megakadályozza valutája indokolatlan leértékelődését. Más szavakkal: igen nagy kockázati prémiumot kell fizetniük. Görögország, amely korábban jócskán lemaradt a többi EU-tagállamtól, sebesen közelít a maastrichti konvergenciakritériumok teljesítéséhez, ami arról tanúskodik, hogy az ország nagy fontosságot tulajdonít az euróövezetbe való bekerülésnek. Az EU jövődöbéli tagállamainak belépésükkor garanciát kell vállalniuk, hogy a későbbiekben részesei lesznek az eurózónának, és az az érdekük, hogy a lehető legrövidebb átmeneti idő után vezessék is be az eurót.

⁴ Elméletük fejlődését és jelenlegi fontosságát jól tükrözi Nobel-előadásuk (Merton [1998], Scholes [1998]).

A maastrichti kritériumok elemzése az európai politika izgalmas esettanulmánya. A kritériumokat a német Bundesbankhoz közeli körök dolgozták ki azért, hogy megbuktassák az euró bevezetésének tervét, és a csatlakozást, ha mégis megvalósulna a projekt, szinte lehetetlenné tegyék. A közgazdasági lényegét tekintve, a kritériumok csaknem értelmetlenek. Az alacsony inflációs ráták és a legstabilabb országéihoz hasonló kamatlábak nem előfeltételei, hanem következményei az euróhoz való csatlakozásnak. Az alacsony, átlagosan zéró körüli költségvetési deficit, valamint az állam eladósodottságának csekély volta, bizonyos határok között, sosem volt lényeges feltétele annak, hogy a valuta árfolyama stabil maradjon a nemzetközi valutapiacokon. Ami igazán számít, az a pénzkibocsátás alacsony szintje; de a pénzteremtést amúgy is kivesszük az euróban részes országok kezéből, így emiatt nem kell aggódni. Miközben a kritériumoknak alig van közgazdasági értelmük, minden ország kormányának rendkívüli nehézséget okoz a teljesítésük, és a legtöbbjük gyűlöli is őket. Ezért minden ország ügyel arra, hogy ha már neki szenvednie kell, akkor szenvedjenek a többiek is. Ezért nagy súlyt fektet arra, hogy a többiek is teljesítsék a kritériumokat. Senki se vegyen mérget arra, hogy az EU-ban nem születnek értelmetlen előírások, és nem kell betartani őket. Éppen ellenkezőleg: állandóan születnek ilyen szabályok az EU bonyolult politikai döntéshozatali mechanizmusában, olyan szabályok, amelyek a többség határozott nemtetszésével találkoznak, és ezeket az előírásokat azután ez a többség ráerőlteti a többiekre is, hogy azoknak se legyen jobb...

Így az euró azt jelenti, hogy minden részt vevő ország elveszíti monetáris politikai jogosítványait, és a költségvetési lehetőségei is rendkívül korlátozottak. Magyarországra számára az tűnik a leghelyesebb politikának, ha valutájának árfolyamát mielőbb az euróhoz köti, még mielőtt földadná a saját valutáját. Valószínűleg *de facto* jóval előbb csatlakozni kell az eurózónához, mielőtt ez hivatalosan megtörténnék. Erre hosszú távú célokból lesz szükség, különösen a kamatláb leszorítása érdekében, hogy ezáltal növekedjenek a beruházások, még akkor is, ha a csatlakozás rövid távon káros hatásokkal jár is.

Vagyis az euróvezetethez való mielőbbi csatlakozás nem kerülhető meg. Az EU sok tízezer szabályát sem lehet kikerülni. És, mint korábban már utaltam rá, e szabályok nyílt vagy burkolt megsértésének az az igazi veszélye, hogy a kormányt nagyon könnyen beperelhetik vagy a saját nemzeti bíróságuk előtt, vagy Luxemburgban, és súlyos kártérítésre kötelezhetik. Az sem segít, ha az itteni joghagyomány és a törvény betűje a kormány mellett szól. Ausztria tapasztalata azt tanúsítja, hogy az Európai Bíróság a legváratlanabb dolgokért is elmarasztalhat egy tagállamot.

Ezért talán akkor járnak el a leghelyesebben, ha kormányukat az európai keretben csak egy újabb nagyvállalatnak tekintik, amelynek helyi rendeleteit a „kormány”, azaz Brüsszel vagy Luxemburg állandóan felülvizsgálja, és amelyek hatalmát bármely pillanatban megkérdőjelezheti (egy laza és gyakran furcsa jogrend keretében) akármelyik magánszemély.

A nem kielégítő szabályozásra azonban *közvetett válaszok* is adhatók. Az egyik lehetőség az, hogy tevékenységüket oly módon változtassák meg, hogy az egyedivé vagy még inkább egyedivé és szabályozatlanná válják. Az EU-ban a siker záloga az, hogy kizárólagos *niche*-t találjunk. Szerencsére a magyarok számára csak egy magyar gyár képes „igazi magyar” szalámit előállítani. Az EU-ban nagy a piaca az ilyen helyi specialitásoknak, de természetesen, ha a specialitás nagyon sikeres, hamarosan arra ébrednek majd, hogy ez a magyar cég már külföldiek birtokában van.

Még érdekesebb az, hogyan kerülhető el teljesen egy EU-szabályozás alá tartozó terület. Titkon azt várom, hogy nemsokára amerikai bölények vagy bivalyok jelennek meg a magyar pusztán. Ez nem vicc! Az úgynevezett magyar bivaly szarvasmarhának számít az EU-ban, és mint ilyen, szigorú szabályozás alá esik, miáltal csak kevés jövedelmet hoz. Az amerikai bölény azonban bölény, rá nem

vonatkozik a szabályozás, és sokkal magasabb az ára. Az osztrák farmerek most szarvasbikákat tenyésztenek nagyon gazdaságosan a legelőiken, nagyon kevés élőmunka-ráfordítással, és csupán annyi tőkeberuházással, amennyit a kerítés felállítása igényel. Nemrégiben talákoztam egy olyan farmerral, aki látszólag „vadon termő” erdei bogyók: áfonya és málna termelésére szakosodott délsztyájerországi farmján, ahol ezek a gyümölcsök előbb érnek be, mint a hagyományos hegyi változat, és könnyebben szüretelhetők. Ezeknek a bogyósoknak a termelését sem szabályozzák az EU-ban.

Egy további, néha sikeres lehetőség az országban érvényesülő sajtáságos politikai elvekre való hivatkozás, amelyek nem azonosak az EU-tagállamokban többségében bevett elvekkel, de mégis a tagállamok elég nagy része osztja ezeket a nézeteket. Két eredményes és két sikertelen példát említenék. Dánia meg tudta tiltani a nem betétdíjas palackokban szállított italok importját, mert ott környezetvédelmi okokból tilos az ilyen palackok használata (mivel túl sok hulladék és így szennyeződések keletkeznek). Németország meg tudta védeni a bajoroknak azt a jogát, hogy a hagyományos tisztasági törvény (Reinheitsgebot) alapján főzzenek sört. Nem sikerült viszont a jól ismert Cassis de Dijon nevű ital importját meggátolnia azzal, hogy a német szeszes italok alkoholtartalmának lehetséges minimumát és maximumát egyaránt előírják, és a Cassis de Dijon szesztartalma nem éri el az alsó határértéket. Ebből az okból a németek nem tudták megtiltani az ital importját, de, természetesen azért, nehogy megtévesszék a fogyasztókat, a palackok címkéjén fel kell tüntetni, ahogy az ital – a németek számára – „szokatlan mennyiségű” alkoholt tartalmaz. Végezetül pedig egy osztrák példa: Ausztria nem tudta csökkenteni a túlterhelt levegőjű Inn-völgyben a nehéziparok átmenő forgalmát azzal, hogy magas útdíj fizetését írja elő minden járműnek, beleértve az osztrákokat is. Ebben az esetben a fuvarozó vállalatok lobbija erősebbnek bizonyult. Éppen emiatt Tirol boldogan elszakadna az EU-tól, de természetesen nem teheti. Az EU-ba ugyanis nehéz belépni, de ha valaki bekerül, akkor többé nincsen mód a szövetség elhagyására.

Ezek a példák (mert az említettek nem is túlságosan szakszerűen előadott példák voltak, hiszen „általános” jogásként nem mélyedtem el az esetek részleteiben) azt mutatják, hogy az EU szabályai esetenként megkerülhetők, bár ez nem könnyű. Van azonban egy általános stratégia, amelyet ajánlanék. Az EU lényege a közigazgatási-jogi eljárás, amelyet azonban polgárjogi eszközökkel is megerősítenek (például a kormányokat be lehet perelni kártérítésért). Ezáltal gyakran úgy lehet célt érni, hogy az egyik szabályozási szférát egy másik helyettesítjük. Ha például a nemzeti közigazgatási jog ütközik egy EU-beli jogszabállyal, akkor hivatkozhatunk egy olyan polgárjogi szabályra, amelynek hasonló a következményei. Egyszerűbben fogalmazva: ahelyett, hogy megtiltanánk valakinek, hogy megtegyen valamit, elég, ha csak kitesszük őt annak a veszélynek, hogy ha megteszi azt, amit nem szeretnénk, nagy büntetést kell fizetnie.

Ha biztosan kell fizetnie, az nem jó stratégia, mert átlátható, amint azt a forgalom korlátozására vonatkozó osztrák példa bizonyítja. A legjobb az, ha jelentős kártérítési kötelezettséget szövegezzünk a nyakába a fogyasztók vagy más érintett állampolgárok érdekében. Mivel pedig az EU mindenképp előtt a fogyasztókat és általában az állampolgárokat, de sosem a termelőket védi, ez a stratégia valószínűleg sikerre visz.

Hadd említsék meg egy olyan példát, amelyet régóta próbálok érvényesíteni Ausztriában: az EU-ban a szolgáltatások is szabadon áramolhatnak. Az osztrák településeknek és szövetkezeteknek általában azoknak kell adniuk az előre részletesen kidolgozott építési megbízásokat, akik a legalacsonyabb díjért vállallják a kivitelezést. Korábban csak jó hírű osztrák cégek versenghettek ilyen megbízásokért, és ténylegesen csak olyan helyi vállalkozások kerülhettek szóba, amelyekre a helyi közösség vagy szövetkezet nyomást gyakorolhatott, ha később rejtett hibák bukkantak elő. Ténylegesen azt mondhatták az építési vállalatoknak: vagy rendesen kijavítják a hibákat, vagy nem kapnak több megbízást. Most viszont gyakran külföldi cégek is pályáznak, amelyek csak egyszeri megbízásra vadásznak, és soha többé nem kívánnak visszatérni az adott piacra. Valóban veszélyes helyzet áll elő, ha a szokásos garanciális időszakban komoly építési hibára lelnek. Akkorra sok kis külföldi cég talán már nem is létezik, csödbe mehetett, és a hiba kijavításáért vagy kártérítésért indított per már eleve hiábavaló lehet. Ezért azt javasoltam, hogy ilyen cégek számára törvény írja elő megfelelő biztosítékok bemutatását arra nézve, hogy szükség esetén képesek lesznek az építkezés közben elkövetett hibáik kijavítására. Ismeretlen külföldi cégeknek nagyon sokba kerülhet felelősségbiztosítási szerződés megkötése, míg jól ismert helyi cégek könnyebben és olcsóbban tudnak biztosítékokat szerezni. A biztosíték megkövetelése, ami polgárjogi intézmény, így módon helyettesítheti bizonyos szereplők eltávolítását, ami közigazgatási jogi intézkedés. És a biztosíték megkövetelése a megbízható

helyi cégek kedvez, hiszen enélkül a fusizó – akár helyi, de sokkal inkább külföldi – cégek könnyedén megelőznék őket a megrendelésekért folyó versenyben, hiszen azok selejtes anyagokból kívánnak építkezni, és a céget fölösztadják, még mielőtt a munkájuk gyatra voltára fény derülne.

Azt is hozzá kell tennem, hogy az EK joga szerint rendkívül könnyű korlátolt felelősségű társaságokat alapítani, mert a minimális tőke összege alacsony: mindössze kb. 20 000 dollár. Éppen ezért azt tanácsolom a joghallgatóimnak, hogy ha az építőiparba vagy valami hasonló területre kerülnek, ahol az egyes feladatok jól elkülöníthetők, külön cégek hozzanak létre minden munkájukra, például minden egyes épület felépítésére. Ezért ha például a 37-es számú cégükkel szemben nagy összegű kártérítési igény merül fel, akkor hagyják a – mondjuk – 114 vállalatuk közül a 37-est csődbe menni, mert így valójában a vállalataik alaptőkéjének megfelelő összegre korlátozzák a felelősségük határát. Ily módon a felelősségbiztosítás kiemelkedő jelentőségű, és sokkal hatékonyabb, mint az adminisztratív szabályok. A szeretet magában foglalja a bizalmat és a megbízhatóságot is, és a globalizáció során ezzel takarékoskodnak; és egyetlen cég sem jobb, mint a tőkeereje.

Az eddigiekben az EU-ról úgy beszéltem, mint az Európában végbemenő globalizáció közvetlen helyszínéről. Végezetül a pénztőke piaccal kívánok foglalkozni, amely az egyetlen igazán világméretű piac.

Milyen szerepet kell játszaniuk a nemzeti kormányoknak a globalizált nemzetközi pénzpiacokon? E területen is nagy a kísértés adminisztratív korlátozások bevezetésére. Nem szabad azonban megfedkezni arról, hogy a kormányzati intézkedéseknek nemcsak pozitív hatásai, hanem költségei is vannak, és így csak akkor van értelmük, ha a hasznuk meghaladja a költségeiket. A tőkeáramlás állami ellenőrzése az állami gazdaságpolitika nagyon drága eszköze. Pontosabban fogalmazva, nagy állandó költséget igényel annak kivédése, hogy alkalmasint elkerülhetők legyenek rövid távon viszonylag nagy veszteségek. A nagy állandó költség a jelentősen magasabb szintű reálkamatlábban és a valutákban lebonyolított ügyletek tartósan magasabb tranzakciós költségeiben ölt testet. A károk, amelyek ellen a szabályozással védelmet keresnek, a pénzpiacok eseti turbulenciái, amelyek tízévenként egyszer, ha jelentkeznek. Bárhogy számoljunk is, az évről évre viselendő állandó költségek egy nagy integrált egység részét alkotó kis ország számára sokkal magasabbak, mint az eseti költségek; és – mint korábban kimutattam – ebben különbözik a mai helyzet az 1930-as évektől, amikor a pénzpiacok integrációja mindenki számára szétesett, és mindenkinek magas kockázati prémiumot kellett fizetnie. A költségek különösen magasak az olyan nagy külső adósságállománnyal rendelkező kis országok számára, mint amilyen Magyarország, mert az ilyen országok különösen érzékenyek a kamatszínvonal magassága iránt. Másrészt a szabályozás nemzetközi terheinek elosztási hatásai negatívak. Az áruforgalom nemzetközileg integrált rendszerében a gazdag nagyvállalatok mindig el tudják rejteni a tőkemozgásaikat az export és az import alul-, illetve túlszámlálásában.

Megismétlem: a megfelelő politika az, ha elfeledkezünk a felszínen mutatkozó szuverén hatalom csapdájáról, és a kormányzatot (vagy monetáris politikai karját, a nemzeti bankot) csak magánjogi szereplőként hagyjuk működni. Az egyetlen helyes út az, hogy nagy mennyiségű valutataralékot képezzünk. Ha a szabad piaccgazdaságok sorában akarunk erre példát találni, akkor vehetjük a szomszédos Ausztriát. Ha még mindig kommunista országokban gondolkodnak, akkor vegyék Kínát, mert a fejlődő országok közül Kína az, amelyik a legjobban megtanulta a globális kapitalizmus követelményeit.

Persze nem azt akarom sugallni, hogy semmiféle adminisztratív korlátozást ne alkalmazzanak. Ha ezt tenném, akkor szigorúbb libertáriánus lennék, mint maga Adam Smith volt. Ő csak nagyon kevés állami beavatkozást javasolt; ezek közül az egyik a bankok szabályozása volt. A bankfelügyeletet a biztonságot szavatoló építési előírásokhoz, például a tűzfalak építésének kötelezettségéhez hasonlította: „Néhány egyén természetes szabadságának gyakorlását, amely az egész társadalom biztonságát veszé-

lyezetteti, minden kormány, a legtöbb szabadságot biztosító és a legdespotikusabb is, jogszabályokkal tiltja, és e tiltásra szükség is van. A tűzfalak építésének kötelezettsége, amelyekkel meggátolható a tűz terjedése, a természetes szabadság megsértése, ugyanígy a banküzem szabályozása is, amire itt javaslatot teszünk.” (Smith [1776] 94. o.) De az ilyen bankszabályozásnak csak az egyes bankok által vállalható kockázatot kell korlátoznia, hogy egy esetleges pénzügyi válság kezelhető keretek között maradjon. Vagyis a kockázat szintjét, nem pedig a tőkemozgást kell szabályozni. És e szabályozásnak óvatos előzetes előírások formáját kell öltenie. Minden épeszű közgazdász jót mulat a kormányok valóban szívbe markoló panaszain, amelyeket akkor hallatnak, amikor az a tőke, amelynek beáramlását mohón ösztönözték, és amelyet a lehető legalacsonyabb költséggel használtak, elhagyja országukat. Az utólagos szabályozás a legostobább dolog a világon. A tőkepiacok globalizálódása nem ró erkölcsi kötelezettségeket a nemzetközi befektetőkre.

Megfelelő mértékű valutatartalékkal megakadályozható a legtöbb pénzügyi válság, vagy, ha mégis kitörne egy ilyen krízis, sokkal enyhébb a lefolyása. Hadd térjek ismét vissza a legjobb „kapitalista” példára: Kínára. Hatalmas valutatartalékaival Kína a délkelet-ázsiai országok közül messze a legjobban vészelte át a válságot. A tartalékok fontos biztosítási funkciót töltenek be minden állampolgár számára: biztosítják őket a valutaárfolyamok erőteljes ingadozása ellen, és hosszabb távon alacsonyabb reálkamatlábát tesznek lehetővé.

De nem túlságosan költséges-e a nagy tartalékállomány? Nem fölösleges tőkeállományt halmoznak föl, amelyet egyébként sokkal hasznosabban forgathatnának? Érdekes módon a válasz: nem! Ha a központi bank körültekintően fekteti be őket, a nemzetközi valutatartalékok hozama nem alacsonyabb, hanem valószínűleg – sőt például jelenleg Ausztriában egészen biztosan – magasabb, mint a belföldi hosszú lejáratú hitelek kamatlába. A nemzetközi pénzpiacok hatékonysága olyan rossz, hogy bármelyik nagy alap, így például egy ország valutatartalék-állománya átlagosan csinos hozamot érhet el, olyan hozamot, amely természetesen évről évre erősen ingadozik, nemritkán negatívvá válik, de hosszú távon tekintélyes marad.

Ezzel elérkeztünk napjaink globalizációjának talán legérdekesebb sajátosságához. A globalizáció csökkentette a kormányok szuverén hatalmát, ugyanakkor növelte pénzügyi tűzerejüket. Ha és ameddig egy kormány megbízható pénzpolitikát folytat, addig a legkiszámíthatóbb és mindenképpen a legismertebb szereplője minden ország gazdaságának. És a kormány a legnagyobb „vállalat” is minden országban, ha szabad így fogalmazzunk. A pénzpiacokon jelentősek a méretgazdaságossági előnyök; de nemcsak a méretből, hanem a jó hírnévből származó előnyök is. Már csak méretüknél fogva is a kormányok pénzügyi aktívái (értsd: valutatartalékai) termelik a legjobb hozadékot, és a megbízható kormányok mindenki másnál olcsóbb hitelekhez jutnak saját országukban. Ezeket az előnyöket állampolgáraik hasznára fordíthatják.

A globalizált pénzpiacokon a bankok és a biztosítók esetében a méretgazdaságosság egészen a gigantikus méretű szereplőig növekszik, sőt az ő kategóriájukban igazán nagy. Itt olyan méretekre gondoljunk, amelyeket még a legnagyobb magánbankok és -biztosítók sem érhetnek el. Ez az összefüggés a kormányok esetében is érvényesül: a pénzügyileg erős kormányok jobb feltételeket érhetnek el, mint a gyengébbek.

Ami a kölcsönöket illeti, a kölcsönök valutáinak jól ismerteknek kell lenniük; ez információs előnyt jelent. Ezért Magyarországnak sem forintban, hanem euróban, de még inkább jenben célszerű kötvényeket kibocsátania. A kibocsátásoknak nagyon nagyoknak kell lenniük, hogy a hitelpiac likvid legyen. Ismét hangsúlyoznám, hogy a hitelezők nem szerelemből vásárolnak kötvényeket; a tisztán üzleti tranzakció során azt igénylik, hogy szükség esetén gyorsan, könnyen és olcsón meg tudjanak szabadulni

a kötvényektől. Az ausztriai tapasztalat szerint a 100 százalékgig állami tulajdonú vállalatok (például az ASFINAG útéptítő cég) az állam garanciája mellett is 1/8 százalékkal drágábban jut hitelhez, mint az Osztrák Köztársaság, ezért most az osztrák kormány vesz fel hiteleket a „leányvállalatai” számára. Gondoljuk meg, mi a tisztán gazdasági értelme annak, hogy a kormányok vesznek fel hiteleket magánhitelek helyett? Az, hogy a kormányok olcsóbban jutnak pénzhez, mint a magánadósok, méghozzá pontosan azért, mert egy ország kormánya ismertebb, mint bármelyik állampolgára, és a kötvénykibocsátásuk nagysága sokkal likvidebb piacot valószínűsít.

Ami a biztosítást illeti, a nem korreláló kockázatok terhe csökken a kockázatfajták számának növekedésével. Pontosabban n számú független kockázati tényező összegének standard devianciája \sqrt{n} -nel arányos, és így kockázatonként a kockázatszám növekményének négyzetgyökével csökken. Emellett az abszolút kockázatkerülés valószínűleg csökken a gazdagság növekedésével (Arrow [1964]). Így a kormányok, amelyek hatalmas gazdagságtömeghez jutnak hozzá, sokkal nagyobb kockázatot tudnak elviselni, mint a magánszemélyek. A kormányok kockázatviselő képessége azért is nagyobb, mert ha minden kötél szakad, különadót is kivethetnek polgáraikra, míg a magáncégeknek nincs lehetőségük ilyen pótlólagos források igénybevételére. Amikor nagy kockázatok vállalásáról beszélek, természetesen hatékonyan megválogatott kockázatokra gondolok, nem pedig ostobán vállaltakra. A pénzügyi tranzakciókat – ismétlem – a bölcsességnek, nem pedig a szeretetnek vagy a gyűlöletnek kell szabályoznia. Hadd mondjak egy példát egy nagyon jövedelmező, de kiemelkedően kockázatos ügyletre. Az Osztrák Köztársaság körülbelül 8 milliárd dollár értékű jenkötvényt bocsátott ki, és az első hat évben négy teljes százalékponttal alacsonyabb kamatot fizetett érte, mint a schillinghitelekre. Alapjában véve ez keveréke volt a kölcsönnek és egy biztosítási szerződésnek. Mivel pedig az árfolyam-„biztosítás” – a szó legtágabb értelmében – nemzetközi szinten annyira fejletlen, olyan jövedelmező, hogy nem lehet teljesen átengedni Soros Györgynek, hanem a kormányoknak is részt kell venniük benne. Továbbá, az ilyen üzletek nem károsítanak meg senkit: a japán bankok ugyanis boldogan vásárolnak jenben denominált osztrák államkötvényeket – sokkal szívesebben tartják ezeket, mint pénzügyileg ingatag saját kormányuk adósságleveleit.

Így hát, talán meglepő módon, a globalizáció új szerepet teremt a kormányoknak: tisztán üzleti alapon állampolgáraik pénzügyi ügynökeivé kell válniuk. Ha részletekbe kívánnánk menni, az egy külön cikket igényelne (Streissler [1998]). Annyit azonban hadd jegyezzek meg: Ausztria hasznot húzott ebből az új szerepkörből. A legutóbbi negyedszázadban összesen 15 milliárd dollárra tett szert ily módon, és ennek nagy részét az 1990-es években halmozta föl. Jelenleg ebből származó haszna megközelíti a GDP-je fél százalékát.

Hivatkozások

- ARETIN, K. O. VON [1993]: Das alte Reich 1648–1806. Klett-Cotta, Stuttgart.
- ARROW, K. J. [1964]: Aspects of the Theory of Risk Bearing. Yrjö Jakuson Lectures, Helsinki.
- ASHTON, T. S. [1955]: An Economic History of England: The 18th Century. Methuen, London.
- BÖHM-BAWERK-RITTER, E. [1914]: Unsere passive Handelsbilanz. Megjelent: *Weiss, F. X.* (szerk.): *Gesammelte Schriften von Eugen von Böhm-Bawerk.* Hölder, Bécs, 1924.
- CASSON, M. (szerk.) [1991]: *Global Research Strategy and International Competitiveness.* Blackwell, Oxford.
- LIESE, J. [1993]: *Staatskredit und Defizitfinanzierung in der ersten konstitutionellen Periode der Habsburger Monarchie 1860–1867.* P. Lang, Frankfurt am Main.

- MENGER, C. [1915]: Eugen von Böhm-Bawerk. Megjelent: *Hayek, F. A. (szerk.): Carl Menger – Gesammelte Werke*. III. kötet. Mohr-Siebeck, Tübingen, 1970.
- MERTON, R. C. [1998]: Applications of Option Pricing Theory: Twenty-Five Years Later. *American Economic Review*, 88. kötet.
- MUN, TH. [1664]: England's Treasure by Forraign Trade – or the Ballance of Forraign Trade is the Rule of our Treasure. T. Clark, London,
- ROBERTSON, D. H. [1956]: *Economic Commentaries*. Staples, London,
- SCHOLES, M. E. [1998]: Derivatives in a Dynamic Environment. *American Economic Review*, 88. kötet.
- SMITH, A. [1776]: *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. Strahan and Cadell, London.
- SCHUMPETER, J. [1912]: *Theorie der wirtschaftlichen Entwicklung. Eine Untersuchung über Unternehmervergewinn, Kapital, Kredit, Zins und den Konjunkturzyklus*. Duncker und Humboldt, Lipcse.
- SCHUMPETER, J. [1918]: *Die Krise des Steuerstaates*. Lipcse.
- STREISSLER, E. W. [1998]: *Neue finanzpolitische Aufgaben des Staates*. Conturen, 9. sz.
- TEECE, D. J. [1980]: The Diffusion of Administrative Innovation. *Management Science*, 26.
- TICHY, G. [1998]: *Wirkungen und Herausforderungen der Globalisierung – Innovation und Technologie*. Conturen, 9. sz.
- WALRAS, L. [1954]: *Elements of Pure Economics – or the Theory of Social Wealth*. Allen & Unwin, London (eredeti kiadás: 1873.).